

Ramil ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

e-mail: ramill.aliyev@gmail.com

DEGENERATİV ZAMANDA BASAT

Xülasə

“Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”un mifoloji süjeti çox qədimdir. Bu süjet “Oğuz Kağan” dastanında qurd şüasından hamilə qalan Ay Hatunun motivi üzərində qurulmuş, Oğuzun Kızı öldürməsi süjetinin formalaşmasına Basatın Təpəgözü öldürməsi motivi təsir etmişdir. Boyun mətnində animizm, fətişizm, totemizm və antropomorfizm kimi ibtidai inanclar, Göy Tanrıdan əvvəlki dünyagörüşü və digər dini anlayışlar öz əksini tapmışdır. Basat da Boz Qurd kimi Ağac Tanrının köməyi ilə sarı şüa (Günəş) şəklində Yerə enmiş və Torpaqdan yaradılmışdır.

Ən erkən mifoloji dövrlərdə Basatın Şər məzmunu tarixi-mifoloji dövrdə onun Yaxşı məzmununa, sonra isə Basat, Günəş, Aslan və Qaba Ağac əsasında qəhrəmana çevrilmişdir. Təpəgöz isə miflərdə adsız qalmış və bu səbəbdən boyda zahiri adı ilə işarələnmişdir.

Basat və Təpəgöz mifinin tarixi qədim köklərə gedir. Bu qədim nəğmə degenerativ zamanla bağlıdır. Basat və Təpəgöz mifologiyası şüurda Xeyirlə Şərin mübarizəsi fonunda antropomorflaşdırılmış mifin qəhrəman formasını əks etdirmişdir. Ən qədim dövrlərdə Basat və təkgözlü nəhəng ilk yaradılışda eyni növdən bir qüvvə kimi meydana çıxmış və onların arasındakı ilk mübarizə qədim insanların təsəvvürlərində şərlə şərin mübarizəsi kimi qalmışdır. İlk dəfə olaraq şərin doğrulması, şər mühitin yaranması, şərlə şərin mübarizəsi Basatla Təpəgözün mübarizəsinin mərkəzində dayanır.

Eposdakı Basat və Təpəgöz savaşı aşağı mifoloji qatdakı mübarizəni əks etdirir. Çünki tarixi insanların şüurunda Təpəgözün bu dünyada yaşaması absurddur. Ona görə də təhkiyəçi bu savaşı degenerativ zamana çevirir, dastanın poetikası vasitəsilə həmin savaşı bu dünyadakı savaş kimi təsəvvür etməyə zəmin yaradır. Bu səbəbdən də boyda degenerativ zaman çox vaxt nəzərə çarpmır, qəhrəmanların dünyəvi olaraq düşünülməsi baxımından mifoloji zamanla əlaqə kəsilir və mifoloji zaman aşağı qatda qalır. Bu səbəbdən Basat və təkgözlü nəhənglə bağlı qədim miflər unudulmuş, yerini Basat və Təpəgözlə bağlı tarixi rəvayətlərə buraxmışdır. Bu rəvayətlər daha çox “Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”un formalaşmasında yer alır. Təbii ki, bu rəvayətlərə “Pəri Qızı”, “Sarı Çoban” və “Təpəgöz” kimi mənfi xarakterlər də əlavə olunur. Ancaq Pəri Qızı, Sarı Çoban mifik düşüncədə gərəksizdir, çünki ilkin təsəvvürlərdə cinsi əlaqə anlayışı yox idi və bu səbəbdən düşüncədə Təpəgözün Şərdən doğrulması yer almışdı. Buna görə də Basatla Təpəgöz arasındakı mübarizənin bir neçə qat olduğunu söyləmək olar. Birinci qat Şər və Şərin mübarizəsi dövrü, ikinci qat Basat və təkgözlü nəhəngin, üçüncü qat

Basat və Təpəgözün mübarizəsi dövrüdür. Üçüncü qat esxatolojidir. Bu dönəm, o dövrdə yeni bir şər güc olaraq ortaya çıxan Basatın Dəccalla savaşı kimi də görülmə bilər. Dəccal dini inanclarda da təkgözlü olaraq düşünülür.

Açar sözlər: Albarstı, Basat, Siklop, degenerativ zaman, Oğuz, Qaba Ağac, aslan, Günəş

Ramil ALIYEV

BASAT IN DEGENERATIVE TIME

Summary

The mythological plot of the "Chapter where Basat kills Cyclopes" is very old. This plot is based on the motive of Ay Khatun, who became pregnant through the ray of a wolf in the epos "Oguz Khagan", and the motive of Basat's killing of Cyclopes influenced the formation of the plot of murdering of Kiat by Oghuz. Primitive beliefs such as animism, fetishism, totemism, and anthropomorphism, as well as worldviews before the Heavenly God (Goy Tanri) and other religious ideas, were reflected in the boy. Like the Bozgurd, Basat descended to Earth in the form of a yellow ray (Sun) with the help of the Tree God (Aghaj Tanri), and was created from the Earth. The history of the myth of Basat and Cyclopes dates back to ancient times. The period of this ancient times is related to the degenerative time. Basat and Cyclopes were formed in the mythological consciousness as heroes of myth, and anthropomorphized against in the background of the struggle of the Good and Evil. In very ancient times, Basat and the greatmonster appeared in the first creation as a force of the same kind, and the first struggle between them remained in the imagination of the ancient people in the form of the struggle between the Evil and Evil. For the first time, the birth of the Evil, the creation of an evilenvironment, and the struggle between the Evil and Evil are at the root of the struggle between Basat and Cyclopes. In the most ancient mythological times, the evil content of Basat was transformed into the good content of Basat in historical-mythological time, and then Basat was transformed into a hero of the Sun, Lion and Rough Tree (Gaba Aghaj) origin. Cyclopes, on the other hand, is unnamed in the myth, so it is marked by its external name in the chapter. In the epos, the battle of Basat and Cyclopes reflects the struggle that took place in the lower mythological layer. Because in the minds of historical people, it is absurd for Cyclopes to live in this world. Therefore, the narrator of the epos transforms this struggle into a degenerative time, and with the help of the poetics of the epos, creates a background for imagining this struggle as a battle in this world. For this reason, the degenerative time is often not noticeable in the chapter, the connection with the mythological time is broken in terms of the worldly imagination of the heroes, and the mythological time remains at the bottom. Therefore, the ancient myths about Basat and the giant cyclopes are forgotten, and are replaced by historical legends about Basat and Cyclopes. These legends are mostly involved in the formation of the

"Chapter where Basat kills Cyclopes". Indeed, the negative characters of the Fairy Girl (Pari Gyz), Yellow Shepherd (Sary Choban) and Cyclopes are added to these legends. But in the myth, the Fairy Girl and the Yellow Shepherd are unnecessary, because in the early imaginations there was no concept of sexual intercourse, and Cyclopes was given birth by the Evil. Therefore, it can be said that the struggle between Basat and Cyclopes has several layers. The first layer is the period of the struggle of the Evil and Evil, the second layer is the period of the struggle of Basat and the monster, and the third layer is the period of the struggle of Basat and Cyclopes. The third layer is eschatological. This period can also be seen as Basat's battle with the Dajjal, who emerged as a new evil force at of that time. The Dajjal is also seen as one-eyed in religious beliefs.

Keywords: Albarsti, Basat, Cyclopes (Tepegöz), degenerative time, Oghuz, Rough Tree (Gaba Aghaj), lion, Sun

Рамиль АЛИЕВ

БАСАТ В ДЕГЕНЕРАТИВНОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Мифологический сюжет в «Песне, где Басат убил Тепегёзу» очень древний. В основе этого сюжета лежит мотив Ай-хатун, забеременевшей от волчьего луча в эпосе «Огуз-каган», а мотив убийства Басатом Тепегёз повлиял на сюжет убийства Огуз Киата. Текст песни отражает примитивные верования, такие как анимизм, фетишизм, тотемизм и антропоморфизм, мировоззрение предыдущий Богом Небесным и другие религиозные представления. Басат, подобно Серому Волку, сошел на Землю в виде желтого луча (Солнца) и был создан из Земли с помощью Бога-Древа.

История Злого содержания Басата в самые ранние историко-мифологические периоды - в мифологический период он стал его Добрым содержанием, а затем стал героем на основе Басата, Солнца, Льва и Густого Древа. Тепегёз, однако, остался в мифах безымянным, и по этой причине в песне он отмечен своим внешним именем.

История мифа Басат и Тепегёз имеет древние корни. Эта древняя песня связана со дегенеративным временем. Мифология Басата и Тепегёза становится героической формой антропоморфизированного мифа на фоне борьбы Добра и Зла в сознании. Битва при Басате и Тепегёзе в эпосе отражает борьбу в низшем мифологическом слое. Потому что в сознании исторических людей абсурдно жить Тепегёзу в этом мире. Поэтому рассказчик превращает эту войну в дегенеративное время и через поэтику эпоса создает основу для представления этой войны как войны в этом мире. По этой причине дегенеративное время часто не заметно в песне, в плане мышления героев как мирских, связь с мифологическим временем обрывается, а мифологическое время остается на низшей ступени. По этой причине древние мифы о Басате

и одноглазом великане были забыты, уступив место историческим легендам о Басате и Тепегёзе. Эти повествования в основном включены в формирование «Песне, где Басат убил Тепегёзу». Разумеется, к этим повествованиям добавляются и отрицательные персонажи, такие как «Сказочная дева», «Желтый пастух» и «Тепегёз». Однако Фея-Дева, Желтый Пастух в мифе излишни, потому что в первоначальных представлениях не было понятия половых отношений, и по этой причине в представление входило рождение Тепегёза от Зла. Поэтому можно сказать, что борьба Басата и Тепегёза имеет несколько слоев. Первый слой – период борьбы Зла со Злом, второй слой – период борьбы Басата с одноглазым великаном, третий слой – период борьбы Басата с Тепегёзом. Третий слой — эсхатологический. Этот период также можно рассматривать как войну Басата с Даджджалем, который в то время стал новой злой силой. Антихрист также считается одноглазым в религиозных верованиях.

Ключевые слова: Албарсти, Басат, Циклоп, время дегенеративной, Огуз, Густой Дерево, лев, Солнце.

“Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”un mifoloji süjeti çox qədimdir. Bu süjet “Oğuz xaqan” dastanında qurdun şüasından hamilə qalan Ay xatunun Oğuzu doğması motivinin əsasında dayanır, Basatın Təpəgözü öldürməsi motivi Oğuzun Kıatı öldürməsi süjetinin formalaşmasına təsir etmişdir. Boyda animizm, fətişizm, totemizm və antropomorfizm kimi ibtidai inanclar, Göy Tanrı və başqa dini təsəvvürlərdən əvvəlki dünyagörüş öz əksini tapmışdır. Bozqurd kimi mifoloji Basat da Ağac Tanrının köməyi ilə sarı şüa (Günəş) şəklində Yerə enmiş, Torpaqdan yaranmışdır. *Onun dastandakı bioqrafiyasında Günəş, ağac, torpaq və aslan aparıcı rol oynayır. Ona görə də çoban Dumuziyə anası əjdaha deyildiyi kimi, “çoban” Basata da anası Günəş, (mənavi) atası aslan, çoban Təpəgözə isə anası Pəri qızı deyər bilərik.*

Basat və Təpəgöz mifinin tarixi çox antik dövrlərə gedib çıxır. Bu antik dövrün zamanı degenerativ zamanla bağlıdır. Basat və Təpəgöz mif qəhrəmanı kimi mifoloji şüurda formalaşmış, Xeyir və Şərin mübarizəsi zəminində antropomorflaşmışdır. Çox antik dövrlərdə ilkin yaradılışda Basat və təkgözlü nəhəng eynicinsli şər qüvvə kimi yaranmış, onların arasındakı ilk mübarizə də Şərlə Şərin mübarizəsi şəklində antik insanların təsəvvüründə qalmışdır. İlk dəfə olaraq Şərin dünyaya gəlməsi, şər mühitin yaranması, Şərlə Şərin mübarizəsi Basat və Təpəgöz mübarizəsinin kökündə dayanır. Ən qədim mifoloji çağlarda Basatın arxetipinin şər - Albastı məzmunu tarixi-mifoloji zamanda Basatın Xeyir məzmununa çevrilmiş, daha sonra Basat Günəş, aslan və Qaba Ağac mənşəli qəhrəmana transformasiya olunmuşdur. Təpəgöz isə mifdə adsız olduğundan boyda öz zahiri görkəmi ilə işarələnmişdir.

Eposda Basatla Təpəgözün savaşı alt mifoloji qatda baş verən mübarizəni əks etdirir. Çünki tarixi insanın şüurunda Təpəgözün bu dünyada yaşaması absurddur.

Ona görə də dastan söyləyicisinin şüurunda bu savaş degenerativ zamana transformasiya edilir, dastan poetikasının köməyi ilə həmin savaşın bu dünyada baş verən döyüş kimi təsəvvür olunmasına zəmin yaradılır. Bu səbəbdən də degenerativ zaman boyda çox zaman nəzərə çarpmır, qəhrəmanların dünyəvi olaraq təsəvvür edilməsi baxımından mifoloji zamanla əlaqə qırılır, mifoloji zaman alt qatda qalır. Bu səbəbdən də Basat və təkgözlü nəhəng haqqında qədim miflər unudulur, onların yerini Basat və Təpəgözdən bəhs edən tarixi rəvayətlər tutur. “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”un da formalaşmasında daha çox həmin tarixi rəvayətlər iştirak edir. Təbii ki, bu rəvayətlərə Pəri qızı, Sarı Çoban və Təpəgöz mənfi xarakterləri əlavə olunur. Amma mifdə Pəri qızı, Sarı Çoban lazımsızdır, çünki ilkin təsəvvürlərdə cinsi əlaqə anlayışı olmamış, Təpəgözü isə şər doğmuşdur. Ona görə də Basat və Təpəgöz mübarizəsinin bir neçə qatının olduğunu söyləmək olar. İlkin qat Şər və Şərin mübarizəsi dövrüdür, ikinci qata Basatla (Albastı ilə) təkgözlü nəhəngin mübarizəsi dövrü demək olar, üçüncü qatda isə Basatla Təpəgözün mübarizəsi dövrünün əks olunduğunu görmək mümkündür. Üçüncü qat esxatoloji səciyyə daşıyır. Bu dövrə Basatın o zamanın yeni şər qüvvəsi kimi üzə çıxan Dəccalı ilə vuruşu kimi də baxmaq olar. Dəccal da dini təsəvvürlərdə təkgözlü kimi təsəvvür olunur.

“Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”da Təpəgözün dilindən “Əmdi qardaş, qıyma mana”, – deyilir (4, s.102). “Təpəgözün gözü həlak oldu” cümləsində də Əjdahanın sol gözünün şər olması və Salur Qazanın sol gözünə təsir etməsi ilə Basatın Təpəgözün şərə xidmət edən gözünü çıxartması arasında əlaqə vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının formalaşmasında bədii zaman böyük rol oynayır. Dastandakı bioqrafik zaman da bədii zaman dövründəki şifahi xalq yaradıcılığının formalaşdırdığı geniş zaman tipidir. Bioqrafik zaman degenerativ zamanın üst qatıdır. Təpəgözün doğulması, ad qoyulması, böyüməsi, Oğuz elinin düşməninə çevrilməsi və ölməsi bioqrafik zamandır. Doğulma, adqoyma və ölme semantik prinsip əsasında formalaşan məişətlə bağlı ritual formullarının sırasına daxildir (5, s.128 – 131).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında degenerativ zaman modeli bir neçə boyda bərpa edilə bilər. Belə boylardan biri də “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”dur. Degenerativ zaman (xaos dövrü) matriarxat dövründəki əsas (bioloji) atanın kimliyinin göstərilmədiyi (Salur Qazan fərqlidir) boylarda daha çox funksionaldır. Bu isə o deməkdir ki, oğul ilahi mənşəlidir. Belə ilahi mənşəlilər Aya, Günəşə, totemə (qurda, öküzə), onqona (Tulu quşa, əjdahaya) və s. fəvqəlgücə bağlanır, təbiət kultu güclü təsir qüvvəsinə malik olur. Günəş, Ay, totem, onqon kimi kultlarla qəhrəman arasındakı əlaqələr fəvqəltəbii yolla qurulur, onlar insanın bir növ mənəvi atasına, yaradıcısına çevrilir. Miflərdə, nağıllarda və dastanlarda onlar qəhrəmanı himayə edir, onların fiziki gücünü artırır, lazım olarsa kömək də edə bilər. *Dastan yaradıcısı da bu şərtlikdən istifadə edərək miflə epos arasında bağlılığı saxlamaqla bədii şüurun imkanlarından yararlanır, bədii şüurun vasitəsilə təkgözlüyə Təpəgöz adını verir, boyun əks etdirdiyi mifoloji zamanı təyin*

edən 4/1, 3/1, 2/1 kəsrlərini gizli koda çevirir. Boydakı bu kimi qədim dünya-görüşləri nəzərə alaraq, mif zamanına bağlı olan təfəkkür dövrü ilə müqayisədə epik zamanda əks olunan əski dünyanın mifoloji şüurunun zaman modelini degenerativ zaman adlandırma bilərik. Bu zaman anlayışı mifə uyğun olaraq tarixi şüur dövründə yaşayan qəhrəmanın öz keçmiş zamanına qayıtmaq arzusundan doğur. Çünki onun düşməni olan şər qüvvə də o zamanda yaşayır. Basat belə bir qəhrəman tipidir. O, eposda ilahi funksiyalı, yarı tanrı mənşəli, yarıinsandır, onun dünyaya gəlişində məqsəd vardır. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, Basat adının kökündə demonik Albarstı dayanır. Onun Basat adlanması boyun üst qatına aiddir. Həqiqətən də boyun üst qatında onun apul-apul yüyürərək at basıb qan sümürməsi təsvir olunur. O, Təpəgözlə əmdi (süd qardaşı) qardaşlardır. Əkiz tayının birinin adı ilahi olur, digəri şəri ifadə edir. Əxlaqsız çobandan əmələ gəldiyinə görə Təpəgözü əxlaqsız adlandırma bilmərəm. Bu, şərin şərə qarşı durmasıdır. Şərin şərlə qan qohumluğu vardır. Aruz Təpəgözlə bioloji cəhətdən qohum deyil, amma şərən qohumdur. Boyda belə təsvir olunur ki, Aruz Təpəgözü “ətəginə sardı” (3, s.116). Kamran Əliyev yazır ki, “Təpəgözün eposun poetikasında tutduğu yer və mövqe nə qədər möhkəmdir, daşdığı funksiya da çoxşaxəlidir. Təpəgöz həm öz düşmənciliyi, həm də Basata məğlubiyyəti ilə Oğuz elinin gücünü əks etdirir. Çünki Təpəgözün simasında ən böyük düşmən, Basatın simasında isə Təpəgözü məğlub edən ən qüdrətli qəhrəman Oğuz elindən olandır” (8, s.48). Burada bir sirr vardır. Bu da Oğuz elinin öz-özünü bərpa edərək yenidən doğulması, yenidən qüdrətlənməsi, yeni qəhrəmanlıq ruhunun təkrar üzə çıxması məqsədini güdür. Buna görə də bu proses Oğuza qarşı çıxan Təpəgözü və onun əli ilə Oğuzun məhv olunmasını, Basatın dünyaya mifik gəlişi ilə Təpəgözün məhvini və yeni Oğuz cəmiyyətinin, Oğuzların yenidən qəhrəmanlıq səhnəsinə qayıdışını nəzərdə tutur. Bu, həm də boydakı esxatoloji Təpəgözün ölməsi ilə sonuclanan köhnə dünyanın məhv olması deməkdir.

Boyda Basat və Təpəgözün doğuluşunda ağ və qara rənglərinin semantikasi böyük rol oynayır. Xüsusilə Basatın öz rəng simvolikası vardır. O, ağ və sarı rənglərin harmoniyasından doğulmuşdur. Ağ rəngdə enerji axını güclüdür, sarı isə isti rəngdir. Ağ rəngin spektrində mələklər, göylər təsvir olunur. Sarı isə ağ rəngə əks olan, şər məzmununda yozulan rəngdir. Bu rəng Təpəgözün simvoludur. Basat da ağ və sarı rənglərə malik olan Günəş və aslandan şüa kimi əks olunaraq, qəhrəman tək doğulur (Bozqurd da belə doğulur). Bu gün qazaxlarda Basata məxsus Ağ Bastı və Sarı Basat adlarını ifadə edən toponimlər vardır (1, s.27 - 29). Ağ rəng qəhrəmanın gücünü artırır. Təfəkkür psixologiyasında da ağ rəng qəhrəmanın fiziki gücünü artıran rəng kimi qəbul olunur. Ağ rəng hətta onun xarakterini dəyişdirməyə qadirdir və soyuq rəngdir, sarı isə isti rəngdir. Qırğız mifologiyasında sarı rəngə, Basatın albastı ilə yaxınlığına aid düşüncə sistemi vardır.

Təpəgözün doğulmasında şər məzmununda olan Sarı Çobanın zinakarlığı rol oynayır. O, bulaq başında Pəri qızının namusuna toxunmuşdur. Sarı rəng və sol

göz şəri ifadə etdiyinə görə icazəsiz doğulan Təpəgöz də sol gözsüz, ya da tək göz olmalıdır. Onu Pəri qızı yığanağın içində gətirib Sarı Çobanın üstünə atır. Yığanaq ana bətnini simvolizə edir. Bayındır xan və onun dəstəsi yığanağı əhatə edib təpikləyirlər. Bu, Avstraliyanın Vaçandi qəbiləsinin əcaib ritualı ilə bağlı deyil. Yığanaq təpikləndikcə böyüyür. Aruz qədim Oğuz ritualını icra edir, onu övladlığa götürür. Aruzun çobanı Sarı Çoban mənəvi cəhətdən onun özünə oxşayır. Oğuzlar bu qədər tərbiyəsiz deyil. Qadına nəzakətlə yanaşan, ona başım baxtı, evim taxtı deyən Oğuzlar belə etməz. Türk mifoloji düşüncəsində Məleykəyə, Pəri qızına evlənmək qadağandır. Kim bu tabunu pozursa, cəzalanır.

Basatın da daxil olduğu Oğuz cəmiyyəti bəylər və dəlilər kateqoriyası üzrə bölünür. Amma Basat və Təpəgöz bu bölgüyə daxil deyildirlər. Yarınsan, yarımfik olan Təpəgözü qalib gəlmək üçün Basat yarınsan və yarımfik Oğuz oğlu kimi təsvir olunmalıdır. O, Günəşdən və aslandan güc aldıqdan sonra Təpəgözü öldürməlidir. O, həm də atası Qaba Ağacdən yaranmalıdır. Buna görə də fəvqəlgüce malik olmaq üçün o, aslan südü ilə bəslənilir, onu Günəş himayə edir. Qədim türklər Qaba Ağaca Ağac Ata, Ağac Xaqan demişlər. Ağac Xaqan tanrı mənşəlidir, Göy Tanrı ilə bağlıdır. Mətin Örgün yazır ki, ilk türklərdə ağacdən doğulma motivi yoxdur. Ağac tanrı funksiyasını daşıyır. Ağac Xaqan tanrının yerdə kölgəsidir və qəhrəmanlar da ağac vasitəsilə yerə göndərilmişdir. Basat da tanrı tərəfindən cənnətdəki ağac vasitəsilə yerə göndərilmişdir. Təpəgöz isə cəhənnəmdən su vasitəsilə Şeytandan gəlir (10, s.26). Bu fikirlərə dərinlənə yanaşsaq, görürük ki, Basat-Təpəgöz mübarizəsinin kökündə Kудayla Şeytan arasındakı ziddiyyət durur. Ağoğlanın da Ağaca müraciətində Ağac Tanrıya sitayiş hiss olunur. Basatın da dünyaya gəlişində Ağac Xaqan (Qaba Ağac, Bayterek), Günəş və aslan rol oynayır. Ağacın qaba adlanması yüksək, hündür mənasında izah oluna bilər, onun budaqlarının göy qədər ucalması isə ağacın kosmik məkana məxsus olmasına işarə edir. Buna görə də uca dağ başında bitən tək ağaclara müqəddəs deyilir.

Basatın da mifoloji-tarixi şüurda antropomorf obrazının təşəkkülündə onun işıqdan, günəşdən, qaba ağacdən, totemdən, torpaqdan yaranması ideyası rol oynayır.

Atam adın sorar olsan Qaba Ağac,

Anam adın deyirsən Qoğan Aslan (2, s.122)

Bu dünyagörüş animistik, fetişist, totemist və antropomorfik təsəvvürlərdən doğmuşdur. Şüanın içində qurdun silueti vasitəsilə Ay xatunun bətnindən doğulan Oğuz da ilk insan kimi antropomorflaşdırılmışdır. Oğuzun belə möcüzəli doğulmasında Basatın Ağac Tanrı vasitəsilə Günəş şüası içində Yerə enməsi təsəvvürü rol oynayır. Basat Oğuzdan ilkindir. Sonrakı mifoloji təsəvvürlərdə at apelyativi (apelyativ – mənanın xüsusi və ya ümumi isim yox, mənaya məxsus məzmun - söz kimi qəbul olunmasıdır) ilə birləşib Basat adını almış, atağızlı Aruzun oğlu kimi eposa daxil olmuşdur.

Boyda da Xeyirlə Şərin qoşalaşdırılmasından istifadə olunmuşdur. Bu ikilik sistem bütün Dədə Qorqud boylarında vardır. Əgrək Səgrəklə, Bayındır xan Aruzla,

Basat Təpəgözlə, Dədə Qorqud Təpəgözlə, Beyrək Banıçiçəklə, Beyrək Yalançı oğlu Yalınçıqla, Qazan xan Aruzla ikiləşir. Oğuz cəmiyyətinin tanrı işarəsi 5, müqəddəs rəqəmi 3 olduğundan boydakı ikiləşmələr üçləşməyə çevrilməli idi. Amma dastandakı qəhrəmanlar üçləşə bilmirlər. Məsələn, Basat – Təpəgöz, Dədə Qorqud – Təpəgöz ikiləşməsi üçləşmir. Ancaq şər qüvvələr üçləşə bilir. Məsələn, Qonur Qoca oğlu Sarı Çoban Pəri qızı ilə üçləşə bilir, bu proses Təpəgözün doğulması ilə baş verir. Burada 3 rəqəminin tabu məzmunu üçləşmənin tərəflərinin də Şərə xidmət etməsini göstərir. İkiləşən əsas qəhrəmanlar isə Xeyri əks etdirdikləri üçün 3 rəqəminin tabusunu aşə bilmirlər. *İkiləşmə degenerativ zamanla bağlı proses olduğuna görə Salur Qazan kaos zamanında yaşaya bilir, kaos zamanında Qonur Qoca oğlu Sarı Çobanla Pəri qızına isə yer yoxdur, onlar epos şüurunda mövcuddurlar, bu səbəbdən boyda Pəri qızı ilə bağlı mifoloji düşüncədə incest baş verir.* “Odiseya” dastanında da Siklopun doğulmasında Pəri qızı ana kimi rol oynamır (heç Təpəgözə də analıq etmir). Qədim yunan dilindəki “siklop” sözü “dairə” deməkdir. Nəticə etibarilə, “siklop” əslində alnında tək gözü olan nəhəng deyil, nəhəng mənasında olan gövdə, dairə, “siklop” deməkdir, *yəni boyda mənalı şəkildə deyildiyi kimi, “başı-göti bəlırsız”.* Bir Şəki lətifəsində də əjdahanın təsvirində onun “başı-göti bəlırsız” olmasından, quyunun içində əjdahanın dairəvi şəkildə qıvrılmasından, buna görə də lətifə qəhrəmanının aciz qalmasından söhbət gedir (9). Bu dairəviləyin təsvirinə boyda da rast gəlirik. Dəyirmi şəkilli yığanağı vurduqca, təpiklədikcə böyüyür, kainat kimi genişlənir, nəhəng bir şəkil alır. Bu nəhəngliyin təsviri belədir: “Gördülər ki, ibrət nəsnə yatır. Başı-göti bəlırsız. Çevrə aldılar. Endi bir yigit bunu təpdı, təpdikcə böyüdü. Bir qaç yigit dəxi endilər, təpdiklərincə böyüdü” (3, s.116). Təpəgöz adı bədheybətin tək gözlü olmasına, yəni zahiri cəhətinə görə sonradan verilmişdir, əsas məna Təpəgözün diqqəti cəlb edən nəhəngliyi ilə bağlıdır. *Aşağı dünya Yuxarı dünyanın əksi olduğundan bu dünyada ikigözlü təsvir edilən məxluqlar o dünyanın tək gözlü məxluqu kimi təsvir edilir. Degenerativ zamanda da Aşağı dünya qəhrəman yaşadığı dünyanın əksidir, yalançı dünyadır, kaosdur.* Belə düşünə bilərik ki, bizim Təpəgöz də alnında tək gözü olan deyil, ümumiyyətlə, nəhəng bir varlıqdır. Buna görə də Təpəgözün üst qatda doğuluşuna vasitə olan Pəri qızı da epos şüuruna sonradan əlavə olunmuş, boyun üst qatında türk mifoloji düşüncəsinin məhsulu kimi yaranmışdır. Pəri qızı ilə bağlı nağıllarımızda çoxlu süjetlərin olması da bunu sübut edir. Boyun üst süjetində gördüyümüz Basat da Təpəgözlə ikiləşməyə uyğun olaraq tək gözlü nəhənglə boyun alt qatında görüşür, burada Pəri qızı iştirak etmir. Alt qatda Pəri qızı yoxdursa, onda Təpəgözün praobrazı kimdir? Bu suala cavab vermək çətindir. Bizi o dövrdən saysız-hesabsız minlərlə illər ayırır. Amma deyə bilərik ki, qəbilə dövründə xüsusi ad vermək mərasimi olmadığından bu ritualı biz həyata keçirib onu “tək gözlü nəhəng” adlandıracağıq.

Alt qatda Basat, adı Təpəgöz olmayan nəhənglə döyüşür, bu döyüş daha çox şərlə şərin mübarizəsidir, bu, qırğız mifologiyasında da şər qüvvə olan Albarstı Basatın şər nəhənglə mübarizəsidir, boyun üst qatında isə şər Basat pozitiv Basata

çevrilir. Albarstı Basatda aşağıdakı xüsusiyyətləri görmək olar: Bu varlıq gözüne dəyən hər şeydə “standart” axtarır. Başqalarına qarşı tələbkardır. Dediindən dönmür. O, səmimi qəlbdən inanır ki, “mütləq” varsa, ona çatmaq üçün səy göstərməlidir. Onu razı salmaq mümkün deyil, yalnız enerjisi qurtaranda “dayanır” (13). Bu, Basatda da belədir. Bu xüsusiyyətləri üst qatdakı Basatda da görmək olar.

Bu xüsusiyyətləri müşahidə etmək üçün mətnə diqqət edək. Boyun üst qatında yaşayan Qapıqqan adlı kişinin bir oğlunu Təpəgöz yedikdən sonra növbə ikinci oğluna çatanda Basat səfərdən yenidən gəlmişdi. Oğlanın anasının ağlaması Basatın Təpəgözlə savaşa girməsinə səbəb olur. Qazan bəyin təkidlə ona mane olmaq istəməsi Basatı qərarından döndərə bilmir. Basat enerjisi qurtardığından Təpəgözü qalib gəlmək hiylədən istifadə edir.

Degenerativ zaman baxımından Basat ilə Salur Qazan arasında yaxınlıq vardır. Onların hər ikisi degenerativ zamanda şər qüvvə ilə mübarizə edir. Salur Qazan əjdaha ilə, Basat isə təkgözlü nəhənglə vuruşur. Qazax mifologiyasında Salur Qazanın Əjdaha ilə savaşı haqqında Serikbol Kondıbayın qeyd etdiyi “Ejderha Kara oren kopdi Depe Göz. Tanrı taxtının qarşısında onu əhatəyə aldım, ancaq tuta bilmədim. Depe-Göz qəzəbli aslan kimi ayağa qalxdı; Onu sıx qamışlıqda mühasirəyə aldım, amma ələ keçirə bilmədim” (6, s.320) cümlələri ilə “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”da onun Basata söylədiyi “Qara əvrən qopdu Dəpəgöz! Ərş yüzündə çevirdim, alımadım, Basat! Qara qaplan qopdu Dəpəgöz! Qara-qara dağlar çevirdim, alımadım, Basat!” (3, s.119) cümlələrdə Əjdaha ilə təkgözlü nəhəngin mənşə yaxınlığı görünür. Onun degenerativ zamanda Əjdaha ilə vuruşunu əks etdirən “qara əvrən qopdu Dəpəgöz” cümləsi də Təpəgözün Əjdahanın paradiqması olması düşüncəsini təsdiq edir.

Salur Qazanla Basatın əjdaha və təkgözlü nəhəng ilə savaşı onlar degenerativ zamana döndükdən sonra baş verir. Orta dünyada yaşayan Basat Aşağı dünyanın sakini təkgözlü nəhəng ilə vuruşmaq üçün epos zamanından degenerativ zamana daxil olmalıdır. Belə görünür ki, boydakı bütün qəhrəmanlar öz zamanlarını dəyişməyə qabildirlər. Biz belə bir xüsusiyyətin atlantlara məxsus olduğunu bilirik (11, s.223 – 228). Onlar da istədikləri zaman keçmiş zamana dönə bilər, zamanlarını dəyişə bilirlər. Boyda da o dünya ilə bu dünyanın sərhədləri hiss olunur. Basatın köç zamanı dəstədən ayrı düşməsi, bir aslanın onu götürüb böyütməsi onu mifoloji qəhrəmana çevirir. Deməli, epos qəhrəmanı olan Basat buna görə aslanın yaşadığı mifoloji zamana, yaxud degenerativ zamana dönə bilər. Onun artıq qamışlıqdan aslan kimi çıxıb apul-apul yürüyən adam olması, at basıb qan sümürməsi bu dünyaya qayıtmasını göstərir.

Təkgözlü nəhəng Aşağı dünyanın sakini olduğundan onun Dədə Qorqudla görüşü də degenerativ zamanda baş verir. Qazan bəyin Təpəgöz ilə savaşı da degenerativ zamandır. O, təkgözlü nəhəngi məğlub edə bilməməsini Basata xatırladır. Basat onun sözünə qulaq asmayıb Təpəgözü öldürməyə, qardaşının, Oğuz elinin qisasını almağa gedəcəyini söyləyir. Degenerativ zamanda Basat Təpəgözü

öldürəndən sonra o dünyanın işarəsi olan mağaradan çıxır, orta dünyaya, Oğuz dünyasına daxil olur.

Qədim insanlar, o cümlədən Oğuzlar çox nəhəng və ucaboylu olmuşlar. Buna görə də Oğuzların düşməni olan Təpəgöz də nəhəng və ucaboylu olmalıdır. Ucaboylu, nəhəng Təpəgözlə vuruşan Basatın da boyu düşmənin boyuna uyğun təsvir edilməlidir. Digər bir tərəfdən Təpəgözün Basat tərəfindən öldürülməsi Oğuzların nə qədər güclü olduğunu göstərməlidir (7, s.10). Təpəgöz də yarı Oğuz, yarı pəri mənşəlidir. Şərin doğurduğu Təpəgözün Basat tərəfindən öldürülməsi Oğuzların gücünü, qüdrətini əks etdirir.

SÖZ ARDI

Degenerativ zaman mifoloji şüurda zamanın geri dönmə prosesidir. Bu həm də şüurda nostalji hisslərin yaranması ilə bağlıdır. Bu nostalji hisslərin təsiri ilə mifoloji qəhrəmanda keçmiş həyatına qayıtma arzusu doğulur. Bu, mifoloji qəhrəmanın düşməninə də geri zamanda yaşaması ilə əlaqəlidir. Qəhrəmanlıq nəğmələrinin təməlinin məhz bu geri zamandan başlaması da mifoloji şüura və mifoloji zamana tabe olan prosesdir. Bu proses Basat haqqında nəğmələrə də aiddir.

Mifoloji zamanda Təpəgözlə Basat qarşı qarşıya duran əks qütblərdir. Basatın mif qəhrəmanı kimi yetişməsində təkgözlü nəhəngin alt dünyada mövcudluğu əsas şərtidir. Əksliklərin mübarizəsi ilə pozulan harmoniyanın bərpası mif şüurunda mümkündür. Bu prosesin “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”da təsviri isə mifoloji zamanın dəyişkən olması, mifoloji şüurun isə keçmiş zamanı indiki zaman kimi əks etdirməsi ilə bağlıdır. Buna görə də degenerativ zaman eposda alt qatda qalır, görünməz olur və Basatın da Təpəgözü öldürməsi indiki zamanda baş vermiş kimi şüurda anlaşılar. Basatın indiki zamandan ayrılaraq keçmiş zamanda fəaliyyət göstərməsini ancaq degenerativ zaman formulu ilə müəyyən etmək olar. Bu zaman onun mifoloji obrazının səciyyəsi də tam aydınlaşır. Boyda təsvir olunan hadisələri degenerativ zamana köçürməklə Basatın mifoloji həyatı, aslan, Günəş və Qaba Ağacla sıx bağlılığının ən incə çalarlarını da müşahidə etmək mümkün olur. Bunun nəticəsində də boyda mifoloji kontekst tam bərpa olunur. Mif Basatın dünyaya gəlməsini, Günəşin və aslanın himayəsində yaşamasını, onun gələcək qəhrəmanlıq fəaliyyətinin bütün parametrlərini, şəhər nəhənglə qarşı qarşıya gəlməsini, qalib olmasını proqramlaşdırır. Hind mifologiyasında Vişnu da zalım Kansı məhv etmək üçün yerə göndərilmişdir. Bu motiv türk mifologiyasında da özünü göstərir. Basat da şəhəri məhv etmək üçün dünyaya gəlmişdir. Bu mübarizənin sonu isə boyda olduğu kimidir. Basat bu mübarizə üçün seçilmişdir. Ona görə də o, boyda dəli adlandırılır, yəni mifoloji tanrıdan qəhrəmana çevrilir. Basat bütün keçmiş və tarixi zamanlarda görüldüyü kimi yaşayır, Təpəgöz isə tarixi zamanda öz adı ilə, degenerativ zamanda isə təkgözlü nəhəng kimi adsız yaşayır, Basatın qarşısına çıxır. Bu nəhəngin təkgözlü olması isə tarixi zamanda onun Təpəgöz adı ilə yaşamasını təmin edir. Bu da Təpəgözün daha qədim düşüncə məhsulu olmasını

göstərir. Əgər o, Aşağı dünyada Təpəgöz adlansaydı, onda onun qədimliyindən danışmaq çətin olardı. Beləliklə, Basat və Təpəgöz mifoloji və tarixi zamanlarda yaşamış fiqurlar kimi özlərini daim təsdiq edirlər. Epos zamanı isə onların varlığının sosiallaşmasına yol açır.

Qazan xan da mif qəhrəmanı kimi Oğuznamədə və epos qəhrəmanı kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında başqa zamanda yaşayır, mifdə Salur Qazanın degenerativ funksiyası xaosun aradan qaldırılması ilə tamamlanır. Hər hansı bir mifi nəzərdən keçirsək, heyvan-qəhrəmanın bizim şüurumuzda deregenerasiyaya (burada heyvanların itirmiş olduqları cild) uğradığını görürük. Dastan şüuru isə onların regenerasiya olunmasını tələb edir. Deməli, mif şüurunun dastan şüuruna çevrilməsi üçün qəhrəmanların əvvəlcə mifoloji şüurda ruhi cəhətdən pozulması, sonra bu prosesin içində regenerasiyası (məndə bərpa olunması) baş verməlidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da Basat və Təpəgöz bu cür regenerasiya (bioloji və ruhi cəhətdən pozulma və zamanı dəyişmə, reinkarnasiya, bərpa olunma) prosesindən keçmişdir, amma dastan söyləyən onların kosmogenetikasından dastanın strukturunu izah etmək üçün istifadə edir. Bu proses təbii yolla baş verəndə dastan mükəmməl olur (“Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”nun əvvəlində onun aslan südü ilə bəslənməsini nəzərdə tuturuq).

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Basat və Təpəgöz regenerativ zamanda süd qaradaşlarıdır, amma Serikbol Kondıbayın qazax mifologiyasından çıxış edərək göstərdiyi kimi, eyni dərəcədə şəxslərin məzmun aldıkları görə degenerativ zamanda Basat Təpəgözlə, Salur Qazan Əjdaha ilə antikult səviyyəsində yaxındırlar. Bu səbəbə görə Salur Qazan da, Əjdaha da, Basat da, Təpəgöz də ikiləşir (12, s.385).

Məndə Basat söyləyici şüurunda degenerata çevrilir, onun yenidən dastan qəhrəmanı kimi bərpa olunması isə mifoloji şüurun üst qatındadır, o, alt mifoloji şüurdan yeni mühitə (tarixi şüura) təkcə ozanın şüurunda transformasiya olunur, amma matriarxat dövrünün məhsulu kimi qalır. Dastan isə patriarxat dövrünün məhsuludur. Bu o deməkdir ki, boyla bağlı mif qəhrəmanı öz söyləyicisinin şüurunda ruhi cəhətdən pozulmağa məruz qalır, amma dastan söyləyicisinin şüurunda degenerasiya oluna bilmir, yəni qəhrəmanın Oğuz zamanında yaşadığı hiss olunur. Bu dediklərimiz mifin və dastanın qanunauyğunluqlarıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da Basat Təpəgözlə qarşı qarşıya döyüşmək üçün az müddətə də olsa, degenerativ zaman içində yaşamalıdır. Burada Basatın neçə illər aslan himayəsində yaşaması, aslan südü ilə bəslənməsi qəhrəmanın degenerativ zamana bağlılığını təmin edir. Buna görə də dastandakı boyda Basat və Təpəgöz ikili zamanda – degenerativ və dastan zamanında yaşamış kimi görünürlər. Bu xüsusiyyətə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”da iki Basat, iki Təpəgöz söyləyici şüurunda yaşamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алтыбаева, С. Казакская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы. – Алматы: Ғылым, – 2018.
2. Kitabı-Dədə Qorqud /tərtib və müqəddimə Həmid Araslıdır; redaktoru M.H. Təhmasib. – Bakı: Azərnəşr, – 1939.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Gənclik, – 1978.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Yazıçı, – 1988.
5. Kamil, V.N. Formul nəzəriyyəsi baxımından KDQ. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. – Bakı: Yeni nəşrlər evi, – 2000, – s.128 – 131.
6. Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга третья. Часть вторая. – М.: Алматы: СаГа, – 2008.
7. Eposşünaslıq: problemlər, mülahizələr. – Bakı: Elm və təhsil, –2013.
8. Əliyev, K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011.
9. Qafarlı, R. Mif və nağıl. – Bakı: ADPU, – 1999.
10. Metin, E. Türk ağac kültü inancının Dede Korkut hikâyelerindeki yansımaları/Millî Folklor. Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 9 (47). – 2000, – s.22 – 30.
11. Погорелов, С. Странники по краю вселенной. Том 2./С. Погорелов. – Киев: Интернет, – 2014.
12. Rzasoy, S. “Kitabi-Türkman Lisani” Oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasi. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020.
13. *www.znachenie-tajna-imeni-ru*

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 11.01.2023
Son variant 21.01.2023*